

УДК 378(470+571) (18)

DOI: 10.36550/2415-7988-2021-1-197-25-28

ІЛІАДІ Олександр Іванович –

доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри методик дошкільної та початкової освіти
Центральноукраїнського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5078-8316>
e-mail: alexandr.iliadi@gmail.com

ЖИГОРА Ірина Валеріївна –

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри методик дошкільної та початкової освіти
Центральноукраїнського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5796-2062>
e-mail: i.zhugora@gmail.com

ЕТИКА І ПРАГМАТИКА В ШКІЛЬНОМУ ВИХОВАННІ ДОПЕТРОВСЬКОЇ ДОБИ: СВДЧИТЬ ТЕКСТ

Постановка і обґрунтування актуальності проблеми. В культурі освіти як особливій царині загальнолюдської культури існують свої універсалії та унікалії. Звісно, унікалії становлять систему глибоко індивідуальних для кожної культури (тут ми не будемо вживати термін *цивілізація*, оскільки він охоплює цілий кластер етносів – не завжди споріднених – на певній стадії всесвітнього історичного процесу) ознак, які визначають її неповторний внесок у скарбницю досягнень людства. Вони важливі як показники оригінальності еволюції певного народу, маркери його місця в історії людської «екосистеми». Однак для з'ясування типології розвитку суспільств різного типу важливі універсалії – спільні для цих соціумів явища, феномени, процеси. До категорії універсальних, на нашу думку, належать два контрольні важливі концепти в поняттєвій системі процесу виховання: *етика* та *прагматика*. Вони властиві розумінню школи будь-яким етносом, будь-якою освітньою традицією відтоді, коли школа з'являється як культурний феномен і соціальний інститут у добу Античності в Давній Греції, Давньому Єгипті, Китаї, Персії доби Ахеменидів незалежно від типу школи (загальна школа, школа при дворі царя, військова чи храмова школа).

Отже, йдеться про дві речі – *етику* та *прагматику*. Етика – сума правил, спрямованих на подолання індивідуалізму й агресії, це норми об'єднання колективу, що регулюють моральний розвиток соціальних інститутів та взаємин. А запроваджуються вона через виховання. Прагматика – очікуваний результат виховання, його мета та користь. Таким чином, обидва поняття корелюють за принципом «Правило, норма VS Мета їх (правил, норм) запровадження».

Апеляція до цього принципу в студіях історико-культурного спрямування завжди на часі, що й зумовлює актуальність наших спостережень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наскільки на відомо, ця проблема (кореляції понять) поки не була об'єктом спеціального розгляду фахівців. Однак перший аспект уже притягав професійну увагу деяких російських і українських науковців XIX ст. Зокрема, ним почасти цікавилися М. О. Лавровський (у докторській дисертації «О древнерусских училищах», 1854 р. [2]), Д. Л. Мордовцев (у праці «О русских школьных книгах XVII в.», 1862 р. [4]) та І. Є. Забелін («Характер древнего народного образования в России», 1856 [1]). Їхні дослідження виконані на дуже високому (навіть із погляду з науки сьогодення) професійному рівні, що значною мірою зумовлено використанням історичних (документальних) свідчень про школу Давньої Русі та Росії XVI–XVII ст. (літописи, документи щодо справ православної церкви, яка опікувалася шкільною освітою, тощо): вони відсилають зацікавлених до подробиць шкільного побуту, шкільного порядку, системи навчання того часу. Отже, основним джерелом історичної інформації про шкільне буття тієї віддаленої доби є текст, а за влучним висловом видатного радянського філолога-класика В. Н. Ярхо, «Давній документ – найнадійніший носій інформації, який, подібно до чарівного ключа, відмикає заповітні двері в минуле» [6, с. 31].

Оскільки документований текст (у сумі різних жанрів) як продукт розвитку писемної культури концентрує свідчення про культурні надбання того чи того народу в певний період його історії, можна зробити спробу простежити за його змістом систему етичних

настанов, адресованих учням (почасти – (ди)даскалам, тобто вчителям) школи допетровської доби. Забігаючи наперед, відзначимо, що зміст таких настанов добре ілюструє характер співвідношення між обома схарактеризованими вище поняттями «етика» та «прагматика».

Мета статті полягає у з'ясуванні специфіки співвідношення зазначених понять.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найкраще про співвідношення перелічених концептів свідчать пам'ятки педагогічної думки, де зміст етичних настанов водночас є вказівкою на бажаний результат шкільного виховання. Яскравим прикладом імплементації етики та прагматики в давній школі допетровського періоду є текст «Азбуковника» 1679 р. анонімного автора, поданий у віршованій формі для кращого сприйняття. Це не давній посібник для закріплення навичок читання чи підручник із граматики, а радше інструкція для вчителя (частково й батьків) та докладне повчання для учнів щодо їхнього поведіння в школі та за її межами. В ньому описані всі бажані дії учнів у школі від того, як вони переступили шкільний поріг, і до їхнього уходу. Нижче ілюстрації подано за працею відомого російського та українського історика й публіциста Д. Л. Мордовцева, де текст «Азбуковника» наводиться в основних (концептуальних для нас і дуже цінних для поставленої мети) фрагментах. Для зручності сприйняття розподілимо рекомендації, які містить «Азбуковник», за типом призначення.

2.1. Як входить до школи:

«Въ школу с молитвою входи,
Тако же и вонъ исходи;
Въ школу добрую рѣчь вноси,
Из нея же словесного сору не износи» [4, с. 11].

2.2. Як виходити після занять:

«Школьный соръ вонъ износите,
Бытностей же и рѣчей отнюдь не износите [4]»

«Данный урок кійждо васъ изъучивъ,
И, изъ школы исходя, отъ учителя прошенія получивъ,
Двери школы входяй и исходяй,
Тихо и благоискусно отворяй и затворяй» [4, с. 12].

2.3. Як розсаджуватися в класі:

«Малы въ васъ и велицыи вси равни
Ученый же ради вящшихъ мѣстомъ да будутъ знатны» [4, с. 7–8];

«Данное тебѣ учителемъ кое мѣсто,
Ту житие твое да будетъ вмѣстно;
Дружняго мѣста не восхищай,
И товарищевъ своихъ не угѣсней» [4, с. 8].

2.4. У пам'ятці прописані настанови

щодо поведіння з товаришами по навчанню (як сидіти поряд із ними, як розмовляти, пор. «Не потѣсней мѣстомъ ближняго твоего // И не называй прозвищемъ товарища своего», «Тѣснотою другъ ко другу не согнѣтайся, // Колѣнями и лядвїями не присвойяйся» [4, с. 7–8]).

2.5. Щодо шанобливого ставлення до книжок, за якими вчаться:

«Книги ваши добре храните
И опасно на мѣсто свое кладите;
Книгу, замкнувъ, печатїю къ высотѣ полагай,

Указательнаго же древца въ ню отнюдь не влагай [4].

Книги своя не вельми разгибайте,
И листовъ въ нихъ туне не пребирайте;
Книгъ на сѣдалищкомъ мѣстѣ не оставляйте,

Но на уготованномъ столѣ добрѣ поставляйте.

Книгъ аще кто не брежетъ,
Таковый души своея не стрезетъ» [4, с. 9–10].

І навіть із заборонаю безцільного покладання рук на книжки:

«Руки своя храните отъ краденїя
И на книги ваша кладенїя» [4, с. 13].

Ці самі моральні настанови, педагогічні поради знаходимо в неримованому «Азбуковнику», де вони виражені сентенціями з дещо відмінним лексичним складом, пор., наприклад, таке: «Аще гдѣ пойдеши, книгу твою вышшею страною, яко бы стремоглавно поставиши, но долнею страною во обоихъ не ставляй и полагай: оно бо есть незнающихъ и невѣжествующихъ дѣло. Древца указательнаго въ книгу не клади, но тако просто, или чимъ тончайшимъ преложивъ, замкни, и на уготованномъ мѣстѣ честно полагай» [4, с. 10].

2.6. Особливо виділені настанови про неможливість зловтішання над іншими учнями та неприпустимість жартів під час занять:

«Егда кто ближняго будетъ назирати
И очима своима страстнѣ намизати,
Ему же біеніе будетъ нещадно,
Да инымъ къ тому будетъ не повадно» [4, с. 9].

Пор. також таке повчання:
«Шутка и глумленіе въ васъ отнюдь да не услышится,

Да не ближними нѣкоими зло о насъ помыслится»

«Егда кто другъ друга злѣ уничижить,
Таковый съ терпѣніемъ на школьномъ козлѣ полежитъ» [4, с. 16].

Аналогічні поради дає інший (неримований) «Азбуковник»: «Во дружинѣ твоей и братїи смиренъ буди и благоискусенъ

со всемъ, не празднослови, не смѣйся, очима не намизай, ниже озирайся сѣмо и овамо, яко изумленный; ближняго не уничижи и не утѣсни; полуименемъ, паче же прозваніемъ, никого не називай» [4, с. 8].

2.7. Невідомий автор «Азбуковника» приділяє увагу необхідності шанобливого ставлення до приміщення школи, яка не має бути захаращеною речами школярів і брудною:

«Шапки и одежды на грядку да полагаете,

И оттуду паки бережно взымаете;

Школа всегда у васъ чиста да пребываетъ,

Подметена же и безпорошна и исчищена да бываетъ» [4, с. 12].

А в іншому фрагменті «Азбуковника» деталізується вид роботи школярів щодо прибирання шкільного приміщення:

«Столь и лавки часто вами да мьются,

Да приходящимъ в школу не гнусно видится,

Симъ бо познается ваша личная лѣпота,

Аще у васъ будетъ школьная чистота» [4,

с. 11].

2.8. Шанобливе ставлення до вчителя:

«Честь достойную учителю воздавайте,

И отъ домовъ своихъ брашна і питія ему приношайте» [4, с. 24].

2.9. Не позбавлений уваги автора «Азбуковника» ще такий аспект організації процесу шкільного навчання, як призначення старост у класах. Він роз'яснює їхні права, функції, говорить про те, як інші учні мають ставитися до них, пор.:

«Тріехъ старость вамъ устраю

Коемуждо особое приказаніе уставляю:

Тіи вся бывающая въ васъ да смотряють,

Виноватыхъ, по винѣ смотря, безъ мене да смиряють;

Тіи должны суть: единъ книги пріимати и отдавати,

Другій недостатки воды досмотряти и пить отпускати;

Третій нужди ради на дворъ отпущати [...]

Тіи должны быть безпристрастни,

Да не, на нихъ зря иніи будутъ страстни» [4, с. 18].

2.10. Текст «Азбуковника» містить повчання на всі випадки шкільного життя учнів, проте докладний розгляд кожної з рекомендацій потребує наукової студії іншого жанру й ширшого обсягу. На завершення вважаємо за необхідне зупинитися лише на одній – надзвичайно ригористичній пораді для вчителя й, очевидно, батьків. Зокрема, впадає в око ще одна функція цього історичного джерела, а саме – суворі рекомендації щодо покарання невігласів і нероб. Вони

(рекомендації) сформульовані як філософські роздуми в стилістиці церковної проповіді. Власне кажучи, рукопис зазначеного педагогічного трактату розпочинається панегіриком різці:

«Въ предисловія мѣсто сіе полагаемъ.

Розгою Духъ Святый дѣтище бити велить,

Розга убо ниже мало здравія вредить.

Розга разумъ во главу дѣтемъ вгоняетъ,

Учитъ молитвѣ и злыхъ всѣхъ встягаетъ

[4]

Розга дѣти ведетъ правымъ путемъ до неба.

Розга убо всяким добротамъ научаетъ,

Розга и злыхъ дѣтей въ преблагія претворяетъ» [4, с. 11].

А ще в римованому «Азбуковнику» йдеться про покарання ледачих лозиною, і лозина уславлюється так само, як і різка:

«Лѣннихъ писаніе велить бити лозами,

Отъ нихъ же изводится бываемыми слезами;

Лѣннимъ здѣ является лоза,

Его же налагается имъ гроза [4]

Лоза дѣтей всякимъ добротамъ научаетъ

И злыйъ обычай удобъ отлучаетъ» [4, с. 14–15].

Маємо справу ще з однією універсалиєю виховання – тілесними покараннями, що практикувалися в школах давнього світу й затрималися аж до двадцятого століття. Висловлена давніми єгиптянами максима «вухо дитини знаходиться на її спині» (натяк на биття кийком по спині ледачих учнів) виявилася дуже стійкою в часі й просторі, витримавши випробування часом... І хоч в «Уложеніи Стоглавого Собора» про те, як потрібно вчити дітей, прописано: «[...] не яростью, не жестокостью, не гневом, но радостным страхом и любовным обычаем, и сладким поучением, и ласковым утешением», все-таки на невігласів і ледарів, нехлюїв, які не бажають вчитися грамоти, чекає тяжке покарання, й відповідальність за це покладена на пастирів, адже монополію на освіту мала церква, пор.: «А ученики учатся грамотѣ небрегомо. А божественное написание о томъ и всемъ свидѣтельствуєтъ. А намъ пастыремъ о томъ небреженіи о всемъ отвѣтъ дати» [5, с. 53]. Тож, це промовистий приклад досягнення освітньої мети (прагматичний аспект) через дотримання християнської етики в інший спосіб, «вострящий ум, возбуждающий память» [4, с. 11]. І цей шлях виховання працелюбності в навчанні та навчальної дисципліни загалом сягає корінням ще давньоруської традиції шкільного навчання, що значною мірою похитнулася під час монгольської навали і поступово занепадала в постмонгольську добу

історії східнослов'янських земель, пор. суголосний зазначеним вище сентенціям вислів зі «Степенной книги» XVI ст., що показує старіші традиції: «прилѣжно и часто послушивати и наказывати ихъ; предавати же комуждо ихъ урокъ ученія съ разсужденіемъ, противу коегождо силы со ослаблѣніемъ» [2, с. 411].

Висновки та перспективи подальших розвідок напряму. Кореляція етичного й прагматичного в праці анонімного автора «Азбуковника» кінця XVII ст. багато в чому збігається зі співвідношенням між моральними настановами в інших східнослов'янських пам'ятках педагогічної думки того часу. Причини такої концептуальної «одностайності», універсальності частково коріняться в принципах етики патріархального слов'янського суспільства, яка складалася не одне століття (достатньо пригадати давньоруський текст «Повчання Володимира Мономаха» [3]), почасти ж подібність до інших педагогічних творів близького спрямування зумовлена впливом на філософсько-педагогічну літературу того часу моральних постулатів православної церкви, яка практично монополізувала право на шкільну освіту.

Перспективи подальшої розробки заявленого наукового напряму ми вбачаємо в залученні інших пам'яток східнослов'янської педагогічної думки з метою з'ясування спільного дня них набору сентенцій (однакових не лише ідеологічно, а ще й близьких синтаксично та лексично), а відтак, і реконструкції усного давньоруського педагогічного тексту, фрагменти якого в тій чи тій формі відтворені в педагогічних трактатах пізнішої доби, що свідчить про знайомство їхніх авторів із системою усних настанов, традиційно відтворюваних у педагогічному середовищі.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Забелин И. Е. Характер древнего народного образования в России / И. Е. Забелин // Отечественные записки. 1856. Т. CV. Кн. 3. С. 1–20.
2. Лавровский Н. А. О древнерусских училищах. Рассуждение, представленное в историко-филологический факультет императорского Харьковского университета для получения степени доктора славяно-русской филологии / Н. А. Лавровский. Харьков : Универ. типогр., 1854. 186 с.
3. Летопись Нестора, со включением поучения Владимира Мономаха: 3-е изд., испр. С.-Петербург : Типогр. И. Глазунова, 1912. 202 с.
4. Мордовцев Д. Л. О русских школьных книгах XVII в. / Д. Л. Мордовцев. М. : Университетская типогр., 1862. 102 с.

5. Стоглавъ. Казань : Типогр. Губернского правления, 1862. 434 с.

6. Ярхо В. Н. Как учили и учились в Древней Руси / В. Н. Ярхо // Наука и жизнь. 2002. № 7. С. 31–38.

REFERENCES

1. Zabelin, I. È. (1856). *Kharakter drevnego narodnogo obrazovaniya v Rossii*. [Nature of Popular Education in Russia]. Moscow.
2. Lavrovskiy, N. A. (1854). *O drevnerusskikh uchilishchakh*. [About Old Russian Schools]. Kharkov.
3. Letopis' Nestora (1912). *Letopis' Nestora so vkl'ucheniem pouchenia Vladimira Monomakha*. [Nestor's Chronicle including Vladimir Monomakh's «Precept»]. St-Petersburg.
4. Mordovtsev, D. L. (1862). *O russkikh shkolykh knigakh XVII v.* [About Russian School Books]. Moscow.
5. Stoglav (1862). *Stoglav*. [Stoglav]. Kazan.
6. Arkho, V. N. (2002). *Kak uchili i uchilis' v Drevney Rusi*. [About teaching and studying in Old Russia]. Moscow.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

ІЛІАДІ Олександр Іванович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри методик дошкільної та початкової освіти Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: лінгвістичний та культурологічний аналіз пам'яток слов'янської писемності.

ЖИГОРА Ірина Валеріївна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри методик дошкільної та початкової освіти Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: методика навчання української мови; інноваційні технології викладання української мови в початковій школі; інклюзивний підхід при викладанні української мови.

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

ILIADI Alexander Ivanovich – Doctor of Philological Sciences, professor, the head of the Department of Methods of Preschool and Primary Education of the Volodymyr Vynnychenko Centralukrainian State Pedagogical University.

Circle of scientific interests: linguistic analysis of monuments of Slavic writing and cultural approach to analysis of these writing.

ZHYHORA Iryna Valeriivna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Methods of Preschool and Primary Education of the Volodymyr Vynnychenko Centralukrainian State Pedagogical University.

Circle of scientific interests: methods of teaching the Ukrainian language; innovative technologies of teaching the Ukrainian language in primary school; inclusive approach in teaching the Ukrainian language.

Стаття надійшла до редакції 20.05.2021 р.